

Witold Wojdyło

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

SZKOŁA I ARMIA JAKO PODMIOTY ODDZIAŁYWANIA WYCHOWAWCZEGO PAŃSTWA W MYŚLI POLITYCZNEJ OBOZU NARODOWEGO W DRUGIEJ RZECZYPOSPOLITEJ W KONTEKŚCIE ZAINTERESOWAŃ BADAWCZYCH RYSZARDA BOROWICZA HISTORIA WOJSKOWĄ, OŚWIATĄ I POLITOLOGIA¹

Za losy państwa polskiego
odpowiedzialny jest naród polski
Roman Dmowski

ABSTRACT

The active and direct participation of the state in the process of education was a very important and significant element that put the position of the main ideological-political formations in the interwar period in opposition to concepts constructed at the turn of the twentieth century. At the time of regaining independence, the state could be considered as

¹ Z prof. dr. hab. Ryszardem Borowiczem miałem możliwość studiować historię na UMK w Toruniu w latach 1968–1973 i uczęszczać na seminarium magisterskie w zakresie historii wojskowej. Przedmiotem zainteresowań badawczych Profesora była wówczas działalność Samodzielnej Grupy Operacyjnej „Polesie” w wojnie obronnej 1939 roku. W latach 1996–2002 Profesor Borowicz jako dziekan Wydziału Humanistycznego był inspiratorem i organizatorem kierunku politologia; obecnie odrębny Wydział Politologii i Studiów Międzynarodowych UMK w Toruniu.

one of the main subjects that were important for rebuilding the awareness and collective identity of Polish people's citizenship. Therefore, this text deals with the school and the army – institutions of educational influence during the Second Polish Republic – as the subjects of educational influence.

Key words:

army, Second Polish Republic, educational influence, school

W momencie odzyskania suwerenności jednym z głównych podmiotów realizujących cele wychowawcze stało się niewątpliwie państwo, które w naturalny sposób zaangażowało się w przebudowę świadomości i tożsamości zbiorowej postaw obywatelskich Polaków. Fakt ten znalazł swoje odzwierciedlenie zarówno w działaniach jego instytucji skupiających się na tworzeniu prawnych i organizacyjnych warunków w realizacji nowych zadań wychowawczych, jak i w oficjalnych projekcjach społeczno-politycznych kreatorów polskiej myśli politycznej². Zwrócenie uwagi na fakt konieczności aktywnego i bezpośredniego uczestnictwa państwa w procesie wychowania stanowiło niezwykle istotny i ważny element różnicujący stanowisko głównych formacji ideowo-politycznych dwudziestolecia międzywojennego od koncepcji konstruowanych przez nie na przełomie dziewiętnastego i dwudziestego stulecia³. Warto wszakże podkreślić, iż także w tej kwestii występowało między nimi wyraźne zróżnicowanie poglądów, co związane było z odmiennością wizji ustrojowych, a także sposobem postrzegania odwiecznych środowisk i instytucji wychowawczych. Zgodnie natomiast stwierdzano, iż to właśnie w gestii państwa znajdują się dwa ważne podmioty oddziaływania na społeczeństwo: szkoła i armia.

Analiza polskiej myśli politycznej okresu dwudziestolecia międzywojennego pozwala na stwierdzenie, iż ich rolę w realizacji zadań wychowawczych w szczególności sposób eksponowały środowiska opiniotwórcze szeroko rozumianego obozu

² Znacznie szerzej i obszerniej o różnorodnych podejściach badawczych w omawianej kwestii patrz: W. Paruch, *Myśl polityczna – refleksje metodologiczne o pojęciu*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 1999, Sectio K: Politologia, Vol. VI; *Państwo – ludowcy – myśl polityczna*; Z.J. Pietraś, A. Wójcik, W. Paruch (red.), s. 27–29; W. Paruch, *Między wyobrażeniami a działaniami. Wybrane aspekty przedmiotowe badań politologicznych nad myślą polityczną*, „Polityka i Społeczeństwo” 2004, nr 1, s. 9–38.

³ Warto w tym miejscu nadmienić, iż w latach poprzedzających odzyskanie niepodległości za główne podmioty wychowania uważano rodzinę, Kościół katolicki oraz polskie organizacje kulturalno-oświatowe. W prezentowanych wówczas koncepcjach społeczno-politycznych pomijano natomiast kontrolowane przez zaborców państwowe instytucje wychowawcze, których działania uznawano za pozostające w sprzeczności z polskimi aspiracjami narodowymi i niepodległościowymi.

narodowego w kontekście komunikacji politycznej, za pośrednictwem szeroko rozbudowanej w tej formacji ideowo-politycznej prasy endeckiej⁴.

W licznych enuncjacjach współtworzących nacjonalistyczną refleksję wychowawczą zgodnie podkreślano, iż wiodącym zadaniem budowniczych systemu szkolnego w Polsce powinno być w pierwszej kolejności zabezpieczenie jego narodowego charakteru. Powszechnie zwracano też uwagę, iż oparta na takim podłożu szkoła jest równocześnie najpewniejszym fundamentem jego siły oraz sprawnego funkcjonowania. Eksponując jej rolę i znaczenie, w programie Związku Ludowo-Narodowego (ZLN) z 27 października 1919 roku stwierdzano: „Uznając zaś, zgodnie z najpiękniejszymi tradycjami kierunku narodowego, oświatę za główną dźwignię odrodzenia i postępu narodu – Związek Ludowo-Narodowy szczególnie zwraca uwagę w całej swej działalności na rozwój, organizację i kierunek szkolnictwa, zwłaszcza szkolnictwa ludowego. Nauka szkolna winna być w Polsce obowiązkowa i bezpłatna. Szkoła ma nie tylko uczyć, lecz i wychowywać przyszłych obywateli narodu w duchu religii i miłości Ojczyzny, krzewić poczucie odpowiedzialności, honoru i godności narodowej”⁵. Z kolei w programie Stronnictwa Narodowego z 7 października 1928 roku, charakteryzując zadania stojące przed szkolnictwem średnim ogólnokształcącym, wyższym i prywatnym, konstatowano: „szkolnictwo średnie ogólnokształcące winno być oparte na zasadzie ścisłej selekcji uzdolnień i inteligencji, bez względu na położenie majątkowe ucznia. Wobec doniosłości kultury łacińskiej w życiu narodu polskiego powinna być ona odpowiednio w programie szkoły średniej uwzględniona. System organizacyjny szkolnictwa zapewnić musi szkole średniej, która ma utrwalone od wieków stanowisko w całokształcie wychowania dostatecznie długotrwały, zasadniczo ośmio-

⁴ Mówiąc o społeczno-politycznym obozie narododemokratycznym (narodowym), mam na myśli wchodzące w jego skład na przestrzeni lat następujące struktury: Ligę Polską (LP), Ligę Narodową (LN), Związek Młodzieży Polskiej „Zet” (ZMP „Zet”), funkcjonujące w każdym z zaborów Stronnictwo Demokratyczno-Narodowe (SDN), Związek Ludowo-Narodowy (ZLN), Obóz Wielkiej Polski (OWP), Stronnictwo Narodowe (SN). Szerzej patrz m.in.: E. Maj, *Komunikowanie polityczne Narodowej Demokracji 1918–1939*, Lublin 2010, s. 9. Zdaniem autorki: „Komunikowanie polityczne jest niezbędnym warunkiem funkcjonowania polityki, której kwintesencję stanowi ustalenie relacji między centrum decyzyjnym a społeczeństwem. Obejmuje werbalne i niewerbalne czynności pozwalające osiągnąć cel, jakim jest pozyskanie opinii publicznej, kształtowanie jej w duchu pożądanym przez kreatora komunikatów, przywiązywanie trwale do tegoż kreatora i wywołanie postaw i zachowań politycznych przezeń oczekiwanych”. Szerzej patrz m.in.: *Prasa Narodowej Demokracji 1886–1939*, A. Dawidowicz, E. Maj (red.), Lublin 2010; *Prasa Narodowej Demokracji od roku 1939 do początku XXI wieku*, t. 2, A. Dawidowicz, E. Maj (red.), Lublin 2011; *Prasa Narodowej Demokracji. Publicyści*, t. 3, E. Maj, A. Dawidowicz (red.), Lublin 2012; *Prasa Narodowej Demokracji. Prasa lokalna, regionalna, śródowniskowa*, t. 4, E. Maj, A. Dawidowicz (red.), Lublin 2013.

⁵ *Programy ruchu narodowego w latach 1887–1939*, E. Brzoza, A. Pasternak (red.), Rzeszów 1993, s. 45.

letni, wpływ na jej wychowanków, ażeby umożliwić jej założenie podstaw kultury umysłowej młodzieży, jak również przygotowanie jednostek wybitniejszych do studiów wyższych. [...] Szkolnictwo wyższe dbać powinno o wysoki poziom polskiej nauki, nie zaniedbując celów wychowawczych, a mianowicie wykształcenia i przygotowania do życia praktycznego elity inteligencji polskiej, która ma pogłębić treść i nadawać kierunek w życiu narodu. Zasada autonomii szkolnictwa akademickiego powinna być w jego organizacji ściśle przestrzegana [...] Szkolnictwo prywatne winno mieć, pod ogólnym nadzorem państwa, zapewnioną swobodę wprowadzania nowych metod nauczania i stosowania odpowiednio uzasadnionych programów szkolnych, winno ono korzystać z poparcia władz, o ile spełnia zadania zakreślone dla szkół państwowych⁶.

Zabezpieczenie narodowego charakteru szkoły było szczególnie widoczne w publicystyce społeczno-politycznej omawianej formacji ideowej. Istotne w tym względzie okazały się odniesienia i inspiracje teoretyka wychowania narodowego, pedagoga i matematyka, członka zarządu Polskiej Macierzy Szkolnej (PMS), profesora Instytutu Pedagogicznego w Warszawie – Lucjana Zarzeckiego, który jeszcze przed zakończeniem Wielkiej Wojny [I wojny światowej – przyp. W.W.] konstatawał, że organizacja szkolna musi być dziełem narodu, wyrazem jego samodzielnej twórczości oraz odzwierciedleniem odczuwanych przezeń potrzeb życiowych. Jego zdaniem: „Uniwersalnego typu organizacji szkolnej być nie może, jakkolwiek wszędzie i zawsze będą obowiązywały pewne zasadnicze wymagania pedagogiczne⁷. Do sformułowanej w tym duchu tezy Lucjan Zarzecki powracał wielokrotnie, także po odzyskaniu niepodległości, stwierdzając, że państwo posiada wprawdzie uprawnienia do kierowania szkolnictwem, nie może natomiast w sposób dowolny kreować jego ducha. Kolportował też tezę, że wartość szkoły zależy w głównej mierze od jej stosunku do otoczenia, od związków z rodziną. Nie bez znaczenia pozostają też umiejętności uwzględniania tych czynników duchowych, które je łączą z otaczającą rzeczywistością społeczno-polityczną, pozwalającą reagować na aktualne wyzwania cywilizacyjne. W tych uwarunkowaniach, jak zauważał, dla jej prawidłowego funkcjonowania ważna była nie infrastruktura materialna, lecz

⁶ W charakterystyczny dla omawianej formacji ideowej sposób dezawuowano w tym względzie młodzież żydowską, która: „ze względu na swą głęboko sięgającą odrębność duchową, zarówno religijną, powinna być w szkolnictwie powszechnym i średnim oddzielona od młodzieży pozostałej. Do szkół wyższych winna posiadać dostęp, odpowiadający stosunkami liczebnymi Żydów do reszty ludności”, *ibidem*, s. 77.

⁷ L. Zarzecki, *Znaczenie szkoły fachowej* [w:] *Wychowanie narodowe. Studia i szkice*, Z. Wasilewski, W. Wąsik (red.), Warszawa 1926, s. 103.

nade wszystko odpowiednia postawa nauczycieli, na barkach których spoczywał główny ciężar rozbudzania mas⁸.

Ten sposób interpretacji endeckiej zmierzający w kierunku zagwarantowania pożądaných oddziaływań wychowawczych szkolnictwa potwierdza w znacznej mierze publicystyka. Powszechnie odwoływano się w niej bowiem do poglądu, że szkoła traktowana w kategoriach instrumentarium oddziaływań wychowawczych musi zostać przygotowana do warunków życia i potrzeb wspólnoty narodowej. Powszechnie zwracano też uwagę, iż problem jej ustroju w żadnym stopniu nie może być rozpatrywany w izolacji od programu i treści nauczania. Podstawą merytoryczną realizacji tych zadań winny stać się: język polski w powiązaniu z ćwiczeniami praktycznymi, obserwacja środowisk lokalnych, nauka obywatelska, elementy ludoznawstwa oraz historia, będąca najpewniejszą podstawą uświadczenia narodowego, ucząca także dobrze podjętego krytycyzmu i odpowiedzialności za czyny⁹. Nie mniej istotną cechą szkolnictwa narodowego miało być także zwrócenie uwagi na praktyczne i zawodowe przygotowanie uczniów do życia zbiorowego. Problem ten dostrzegał związany z obozem narodowym konstruktor ZLN i animator jego założeń programowych, profesor ekonomii Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (MWRiOP) – Stanisław Grabski, zdaniem którego: „Przede wszystkim jednak trzeba – żeby szkoła powszechna rozwijała raczej ambicje, zamiłowania i uzdolnienia fachowe niż literackie, by pobudzała nie mniej od zainteresowania książką, zainteresowanie techniką pracy. [...] Wtedy będziemy mieli więcej rzemieślników i kupców – a mniej niedouczzonego, o zrujnowanych nerwach proletariatu inteligentnego”¹⁰. Koncepcja ta legła u podstaw przygotowanego pod jego kierunkiem w 1925 roku projektu reformy ustroju szkolnego, który w swych założeniach dziełił: „ośmioklasowe gimnazjum na sześcioklasowe liceum i dwuklasowe gimnazjum humanistyczne, przygotowujące do studiów uniwersyteckich na wydziałach filozoficznym i prawnym. Poza tym jednak proponowałem stworzenie kilku typów gimnazjów zawodowych: handlowych, mechanicznych, chemicznych, rolniczych, pedagogicznych. Handlowe gimnazja projektowałem dwuletnie, mechaniczne, che-

⁸ L. Zarzecki, *O zagadnieniach wychowawczych w Polsce współczesnej*, cz. I, „Przegląd Wszechpolski” 1922, nr 5, s. 339; idem, *O zagadnieniach wychowawczych w Polsce współczesnej*, cz. II, „Przegląd Wszechpolski” 1922, nr 10, s. 743, 749; idem, *O głównych postulatach wychowania narodowego*, „Przegląd Wszechpolski” 1924, nr 6, s. 374–385.

⁹ Lemiesz, *Życie i szkoła*, cz. I, „Gazeta Warszawska” 1923, nr 147, s. 2; W. Wakar, *Nauczyciel wychowawców*, „Myśl Narodowa” 1926, nr 7, s. 107–108; B. Gawecki, *O nowy ustrój szkolnictwa w Polsce*, „Myśl Narodowa” 1927, nr 14, s. 241–242.

¹⁰ S. Grabski, *Z zagadnień polityki narodo-państwowej*, Warszawa 1925, s. 49–50.

miczne i rolnicze – trzyletnie. Wzorem mi były liczne bardzo w Niemczech średnie szkoły techniczne. Uważałem, że dla należytego rozwoju przemysłu nie wystarczy mieć najlepszych choćby kandydatów na dyrektorów fabryk, ludzi o szerokiej teoretycznej wiedzy, [potrzeba też – przyp. W.W.] wykonawców planów produkcji, czysto praktycznej wiedzy. Żeby jednak chętnie do średnich szkół zawodowych szli i zdolni chłopcy – uważałem za lepsze nazwać je również gimnazjami¹¹.

Projekcje społeczno-polityczne endecji, zmierzające w kierunku unarodowienia szkoły, a także jej powiązania z wymogami aktualnych potrzeb życia stanowiły również istotną przesłankę w przygotowanym przez Stanisława Grabskiego, a następnie zatwierdzonym przez Sejm RP pakiecie ustaw dla mniejszości narodowych z 31 lipca 1924 roku. Mówiły one m.in. o języku państwowym, języku urzędowania i władz administracyjnych, o języku urzędowania sądów, urzędów prokuratorskich i notariatu, o organizacji szkolnictwa, zwanymi od jej autora jako „LEX Grabski”¹².

Ostatnia z proponowanych ustaw zakładała możliwość stworzenia na określonym obszarze szkół dwujęzycznych (utrakwistycznych). Szkoły tego typu, przeznaczone dla narodowości ukraińskiej, białoruskiej i litewskiej, miały powstać na obszarze województw wschodnich: lwowskiego, stanisławowskiego, tarnopolskiego, wołyńskiego, poleskiego, nowogródzkiego, wileńskiego oraz w powiatach: grodzieńskim i wołkowyskim. Zdaniem Grabskiego utrakwizm miał tonować, a zarazem przygotowywać przyszłe, młode pokolenie Polaków do zgodnej koegzystencji, a poprzez wytwarzanie wśród Białorusinów, Ukraińców i Litwinów przekonania o nierozzerwalności związku z RP ustawy miały przyczynić się do stopniowego zespalania tych mniejszości w kontekście politycznym, kulturalnym i ekonomicznym z interesami polskiej wspólnoty narodowej i w konsekwencji doprowadzić do asymilacji. Tezę tę potwierdza konstatacja architekta ustawy, który w jednym ze swych publicystycznych artykułów stwierdzał, iż związek Kresów Wschodnich z Rzeczpospolitą będzie tym bardziej trwały, im bardziej tamtejsza ludność: „[...] będzie zespolona z narodem polskim swą kulturą prawno-polityczną i moralno-społeczną, swymi ambicjami cywilizacyjnymi, kultem tej samej tradycji historycznej, tych samych bohaterów, poetów, pisarzy”¹³. Wspomniana

¹¹ S. Grabski, *Pamiętnik*, t. II, Warszawa 1989, s. 241–242; S. Kilian, *Myśl edukacyjna Narodowej Demokracji w latach 1918–1939*, Kraków 1997, s. 65–67; W. Wojdyło, *Stanisław Grabski (1871–1949). Biografia polityczna*, Toruń 2004, s. 242–243.

¹² *Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa*, Dz.U. 1924, nr 79, poz. 766, s. 1212–1214; K. Kawalec, *Spadkobiercy niepokornych. Dzieje polskiej myśli politycznej 1918–1939*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2000, s. 85.

¹³ S. Grabski, *Szkoły dwujęzyczne*, „Muzeum” 1927, z. 1–2, s. 48; S. Grabski, *O powagę państwa*, „Słowo Polskie” 1924, nr 217, s. 1; S. Kilian, *Myśl edukacyjna...*, op.cit., s. 51–56.

ustawa była niewątpliwie ważnym segmentem realizowanej konsekwentnie przez Stanisława Grabskiego koncepcji „polityki siły bez gwałtu”, zakładającej odejście od doraźnych prób wynarodowienia tzw. słowiańskich mniejszości narodowych na rzecz długotrwałego co prawda, lecz konsekwentnego procesu wychowawczego w duchu wychowania narodowego¹⁴.

Wszechstronna i wnikliwa analiza całokształtu rozległej publicystyki społeczno-politycznej interesującej nas formacji ideowej pozwala na sformułowanie tezy, iż formułowane na jej łamach projekcje odnośnie do pożądanego kierunku rozwoju i modelu szkolnictwa nie uległy diametralnej zmianie także w latach trzydziestych ubiegłego wieku, aczkolwiek w sposób bardziej zdecydowany i jednoznacznie zaczęto akcentować jego oparcie na zasadach wyznaniowych. Wspomniany postulat znalazł swoje odzwierciedlenie chociażby w projekcjach Stanisława Cywińskiego, który na łamach wysublimowanego tygodnika, jakim była niewątpliwie endecka „Myśl Narodowa”, w maju 1929 roku stwierdzał, że: „[...] pierwszym warunkiem rozwoju szkolnictwa w Polsce jest, by było ono wyraźnie wyznaniowe [albowiem jedynie w takim wypadku – przyp. W.W.] zagadnienia religijne, poruszane na lekcjach historii lub literatury, są pozbawione momentów drażliwych”¹⁵. W podobnym duchu fakt ten przedstawiły środowiska narodowo-radykalne, podkreślające, że żaden inny aniżeli katolicki pogląd na świat nie winien mieć dostępu do polskiego systemu szkolnego¹⁶. Jednocześnie zauważyć także można głosy stwierdzające potrzebę udostępniania szkół katolickich młodzieży ewangelickiej oraz utrzymania szkół mieszanych na terenach zamieszkiwanych przez ludność prawosławną. Słuszna zatem wydaje się w tym kontekście teza religioznawcy Bogumiła Grotta, że w omawianym przypadku idea wyznaniowości szkolnictwa polskiego skierowana była w głównej mierze przeciwko mniejszości żydowskiej¹⁷.

¹⁴ Piszę o tym obszerniej w artykule pt. *O polityce siły bez gwałtu w interpretacjach myśli politycznej obozu narodowego 1918–1939* [w:] *Fundamentalizm i kultury*, M. Szulakiewicz, Z. Karpus (red.), Toruń 2005, s. 423–433.

¹⁵ S. Cywiński, *O hierarchię czynników wychowawczych*, „Myśl Narodowa” 1929, nr 26, s. 348; Patrz też: L. Jaxa-Bykowski, *Szkoła a polityka*, „Myśl Narodowa” 1932, nr 2, s. 28–29; J. Kornecki, *Wychowanie narodowe*, „Myśl Narodowa” 1930, nr 32, s. 4; J. Haydukiewicz, *Stanowisko szkoły wobec ataku komunizmu*, „Polityka Narodowa” 1938, nr 5–6, s. 388, 397.

¹⁶ W. Kwasieberski, *Podstawy narodowo-radykalnej przebudowy szkoły polskiej*, Warszawa 1937, s. 23; idem, *O naczelny ideał nacjonalizmu polskiego*, „Ruch Młodych” 1936, nr 12. Eksponując miejsce Kościoła w doktrynie narodowo-radykalnej, Wojciech Kwasieberski pisał: „W narodowym poglądzie na świat, w stanowiącej jego trzon hierarchii wartości musi istnieć Bóg jako wartość najwyższa, jako ostateczny cel człowieka, jako naczelny ideał polskiego nacjonalizmu. Hasło naszego ruchu »przez naród do Boga« wyraża głęboką prawdę, że Bóg jest najwyższym Dobrem człowieka, ale prawa w narodzie i dla narodu jest drogą do tego Dobra wiodącą”.

¹⁷ B. Grott, *Katolicyzm w doktrynach ugrupowań narodowo-radykalnych do roku 1939*, Kraków 1987, s. 64.

W podobnym duchu w nacjonalistycznej refleksji wychowawczej postrzegano rolę armii w życiu zbiorowym, będącej nie tylko podstawowym elementem systemu obronnego, ale także drugim pod względem rangi instrumentem oddziaływania wychowawczego państwa. W katalogu czynników, które kształtowały i utrwały taką właśnie perspektywę interpretacyjną, można zaliczyć doświadczenie i wnioski płynące z minionej przeszłości, rozległy sposób różnorodnych oddziaływań związanych z obowiązkiem służby wojskowej, wysoki czynnik powszechnego zaufania społecznego do armii, a także doświadczenia wynikające z podjętej przez armię u progu niepodległości akcji kulturalno-oświatowej. Ze zrozumiałych względów intensyfikacja tych oddziaływań wzmogła się po uchwaleniu przez Sejm Ustawodawczy w lipcu 1919 roku ustawy o przymusowym nauczaniu w strukturach militarnych Wojska Polskiego. Natomiast najważniejszą kwestią związaną z przymusowym nauczaniem władze wojskowe uregulowały w latach 1921–1922. Ukazały się wówczas dwa istotne dokumenty: *Instrukcja o przymusowym nauczaniu* (1921 r.) oraz *Program przymusowego nauczania w wojsku* (1922 r.). W dokumentach tych w sposób jednoznaczny stwierdzano, że przymusowe nauczanie żołnierzy stanowić winno integralną część wychowania i wyszkolenia żołnierzy i należy je traktować i wykonywać równolegle z innymi działaniami wyszkolenia wojskowego¹⁸. W treściach nauczania starano się eksponować wychowawczą rolę historii. Przykładowo w rozkazie wydanym przez dowódcę Okręgu Korpusu nr VI we Lwowie stwierdzano, że: „Ponieważ historia ma być mistrzynią życia żołnierskiego – nie należy mnożyć faktów i zjawisk, natomiast [należy – przyp. W.W.] mówić o ludziach, ich czynach i następstwach tych czynów, przy tym pogadanki wiązać z teraźniejszością”¹⁹.

Rolę armii jako podmiotu oddziaływania wychowawczego państwa prezentowano także w oficjalnych enuncjacjach programowych. Przykładowo w programie

¹⁸ W. Rezmer, *Nauczanie przymusowe w Wojsku Polskim w okresie międzywojennym i jego rola w kształtowaniu propaństwowych postaw poborowych* [w:] *Wychowanie a polityka. Tradycje i współczesność*, W. Wojdyło, M. Strzeleckiego (red.), Toruń 1997, s. 171–172; J. Kęsik, *Naród pod bronią. Społeczeństwo w programie polskiej polityki wojskowej 1918–1939*, Wrocław 1998, s. 132–139.

¹⁹ W. Rezmer, *Nauczanie przymusowe...*, op.cit., s. 172. Szczególną rolę w tym zakresie wyznaczono, o czym już wspomniano, historycznym pogadankom prowadzonym wyłącznie przez oficerów, zadającym szeregowym jak najwięcej pytań, zmuszając ich do intelektualnej aktywności. Przykładowo w jednostkach stacjonujących na terenie wspomnianego Dowództwa Okręgu Korpusu nr VI we Lwowie obowiązywał następujący program pogadarek „O Polsce”: „1. Co to jest Ojczyzna; 2. Obszar i granice państwa polskiego; 3. O narodzie polskim; 15. Odrodzenie narodu i Konstytucja Trzeciego Maja (Order „Virtuti Militari”); 16. Tadeusz Kościuszko (Raclawice, Głowacki, Kiliński, Maciejowice, rzeź Pragi, III rozbiór Polski); 17. Legiony Dąbrowskiego (Samosierra a Rokitna), książę Józef Poniatowski; 18. Rok 1830/1831 (Przykłady bohaterstwa wojska. Sowiński na Woli, Leleweł); 20. Rok 1863 (Padlewski, Sierakowski, Traugutt); 23. Czym jest państwo polskie; 27. Obowiązki wszystkich obywateli wobec wspólnego państwa”.

Związku Ludowo-Narodowego z 27 października 1919 roku, dostrzegając ścisły związek suwerenności państwa z obroną jego granic, konstatowano: „Póki te granice nie zostaną Polsce trwale przyznane, nie złoży Polska oręża. A i potem musi być gotowa do zbrojnej swych granic obrony. Związek Ludowo-Narodowy szczególnie kładzie nacisk na podniesienie siły orężnej Rzeczypospolitej, dobrą organizację wojska i zapewnienie wszystkich jego potrzeb. Armia narodowa, ściśle zespolona ze społeczeństwem, powinna stać się nie tylko ukochaniem i dumą narodu, lecz najpiękniejszym wykwitem dzielności narodowej”²⁰.

Środowiska opiniotwórcze omawianej formacji ideowej zwracały uwagę, by w treściach programowych przestrzegano zasady apolityczności armii i wojska. W programie Stronnictwa Narodowego z 7 października 1918 roku mówiono m.in. o tym, że: „Wojsko może spełniać swe zadania tylko jako wysoko postawione dobro całego narodu, wolne od wpływów stronnictwo-politycznych. W szczególności: 1. Wydatki na wojsko muszą być uważane za naczelną konieczność w budżecie państwowym, a najlepsze ich użycie otoczone być musi szczególną opieką i nadzorem. 2. Ustawodawstwo państwowe należy rozwiązać celem stworzenia podstaw nowoczesnej obrony państwa przez: a) ustawę o naczelnych władzach obrony państwa w czasie wojny i pokoju; b) ustawę o organizacji narodu na wypadek wojny; c) ustawę o organizacji armii w czasie wojny oraz o kadrach i etatach w czasie pokoju; d) ustawy przygotowujące szybkie przystosowanie urządzeń pokojowych w państwie do celów wojennych. Należy ustalić zgodnie z konstytucją całe ustawodawstwo wojskowe, zawarte w ustawach i rozporządzeniach. 3. Wojsku trzeba dać niezachwiane poczucie, że ocena żołnierza zależy, z wyłączeniem wszelkich względów ubocznych, od jego wartości zawodowych i zasług, usunąć nierównomierności związane z pochodzeniem z różnych grup przed niepodległością, ustalić i przestrzegać praw osób wojskowych. Organizacje tajne w wojsku lub wojskowo-polityczne są niedopuszczalne. Wciąganie wojska w starcia grup politycznych jest podważaniem jego stanowiska w narodzie”²¹. Z kolei w deklaracji ideowej Narodowego Związku Polskiej Młodzieży Radykalnej z 26 października 1936 roku stwierdzano, że: „Państwo polskie powinno być organizacją zbrojną narodu w której duch żołnierski przenika naród, a duch narodowy armię, służba zaś wojskowa stanowi zaszczytny obowiązek każdego Polaka i najważniejszy etap wychowania narodowego”²².

²⁰ *Programy...*, op.cit., s. 40.

²¹ *Ibidem*, s. 73–74.

²² A. Meller, P. Tomaszewski, *Życie i śmierć dla narodu. Antologia myśli narodowo-radykalnej z lat 30. XX wieku*, Warszawa 2011, s. 114.

Prezentowana teza pozostawała niewątpliwie w ścisłym związku z widoczną i zauważalną w obozie narodowym zmianą pokoleniową, a także zdecydowanym odwołaniem się do wartości bezwzględnych i wyraźną modyfikacją dotychczasowego ideału wychowawczego. Ma więc niewątpliwie słuszność i dużo racji znawca wizji wychowania społecznego w polskiej myśli politycznej lat 1918–1939 Michał Strzelecki, konstatując, że: „Ze względu na wielość podmiotów współtworzących wówczas myśl nacjonalistyczną, pewną, a niekiedy wręcz dość znaczącą odmienność koncepcji ustrojowych, a także zróżnicowany stosunek do ewolucyjnego pod względem ideowym obozu rządzącego, trudno naturalnie mówić w odniesieniu do [obozu narodowego – przyp. W.W.] zbieżności poglądów”²³. Niezależnie jednak od tych uwarunkowań kreatorzy koncepcji nacjonalistycznych akceptowali formułę, że służba wojskowa, ze względu na swój obowiązkowy charakter, musi być traktowana w kategoriach ostatecznego, niezwykle ważnego etapu procesu idei wychowania narodowego. Przy tym założeniu armia nie mogła pozostawać instytucją izolowaną od istotnych zagadnień życia wspólnoty narodowej, lecz powinna być z nimi jak najściślej związana²⁴. Punkt widzenia endecji odzwierciedlał w znacznej mierze postulat Włodzimierza Pietrzaka, który mówiąc o potrzebie wytworzenia w narodzie stylu myślenia w kategoriach wojskowych, zwracał zarazem uwagę na rolę armii w tym zakresie. Jego zdaniem: „Dyscyplina żołnierska pielęgnowana w armii narodowej, ma szerokie znaczenie dla kształtowania się charakteru narodowego. Dyscyplina i regulamin uczą rzetelności, trzeźwej oceny faktów. Dyscyplina wojskowa jest hamulcem przeciw ekshibicjonizmowi, przeciwko sentymentalnej, słomianej formacji entuzjazmu, przeciw tym elementom polskiego charakteru narodowego, które trudno uznać za pozytywne”²⁵.

Zasadnicze różnice uwidoczniły się natomiast w perspektywie aktualnej kondycji armii. O ile część przedstawicieli formacji endeckiej, którzy w połowie lat trzydziestych ubiegłego stulecia zdecydowali się na współpracę z piłsudczykami, oceniała ją pozytywnie, o tyle środowiska opiniotwórcze przeciwne tej wizji formuły pod adresem sił zbrojnych uwagi krytyczne, zwracając uwagę na praktykę wykorzystywania jej przestrzeni i potencjału wychowawczego do realizacji doraźnych i partykularnych celów obozu rządzącego. Przedstawiciel tzw. młodszej generacji obozu narodowego, członek władz Obozu Wielkiej Polski i Stronnictwa

²³ M. Strzelecki, *Wizje wychowania społecznego w polskiej myśli politycznej lat 1918–1939*, Bydgoszcz 2008, s. 258.

²⁴ W. Kwasieborcki, *Wytyczne ideowe i organizacja wychowania narodowego*, „Ruch Młodych” 1936, nr 4, s. 21.

²⁵ W. Pietrzak, *Kultura duchowa a perspektywa wojny*, „Kultura i Wychowanie” 1939, z. 2, s. 127.

Narodowego, instruktor Związku Harcerstwa Polskiego Jędrzej Giertych stwierdził wręcz, że wojsko i polityka to: „[...] dwie rzeczy biegowo różne. Tak samo, jak trwałe mieszanie się polityków do spraw wojska ma za normalny skutek dezorganizację wojska – tak samo trwałe mieszanie się wojskowych do polityki ma za normalny skutek – dezorganizację polityki”²⁶.

Powyższe rozważania poświęcone szkole i armii, dwóm instytucjom oddziaływania wychowawczego państwa w Drugiej Rzeczypospolitej wskazują, iż drugiej z nich przedstawiciele formacji nacjonalistycznej poświęcili znacznie mniej uwagi, pomijając z reguły kwestię form i metod jej pracy wychowawczej. Być może wynikało to z faktu nie tylko jej specyficznego charakteru, lecz także przekonania, iż powinna pozostawać poza sferą bieżącej walki politycznej i sporów ideowych. Natomiast sporo kontrowersji wzbudzała kwestia pożądanego modelu szkoły. W lansowanych projekcjach endeckich szkoły wyznaniowej, postrzeganej przez pryzmat własnych wyobrażeń o państwie i jego ustroju.

LITERATURA:

- Brzoza Cz., Pasternak A. (oprac.), *Programy ruchu narodowego w latach 1887–1939*, Rzeszów 1993.
- Cywiński S., *O hierarchię czynników wychowawczych*, „Myśl Narodowa” 1929, nr 26.
- Dawidowicz A., Maj E. (red.), *Prasa Narodowej Demokracji 1886–1939*, Lublin 2010.
- Dawidowicz A., Maj E. (red.), *Prasa Narodowej Demokracji od roku 1939 do początku XXI wieku. T. 2*, Lublin 2011.
- Gawecki B., *O nowy ustrój szkolnictwa w Polsce*, „Myśl Narodowa” 1927, nr 14.
- Giertych J., *O wyjście z kryzysu*, Warszawa 1938.
- Grabski S., *O powagę państwa*, „Słowo Polskie” 1924, nr 217.
- Grabski S., *Pamiętnik*, t. I–II, Warszawa 1989.
- Grabski S., *Szkoły dwujęzyczne*, „Muzeum” 1927, z. 1–2.
- Grabski S., *Z zagadnień polityki narodowo-państwowej*, Warszawa 1925.
- Grott B., *Katolicyzm w doktrynach ugrupowań narodowo-radykalnych do roku 1939*, Kraków 1987.
- Haydukiewicz J., *Stanowisko szkoły wobec ataku komunizmu*, „Polityka Narodowa” 1938, nr 5–6.
- Jaxa-Bykowski L., *Szkoła a polityka*, „Myśl Narodowa” 1932, nr 2.

²⁶ J. Giertych, *O wyjście z kryzysu*, Warszawa 1938, s. 112.

- Kawalec K., *Spadkobiercy niepokornych. Dzieje polskiej myśli politycznej 1918–1939*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2000.
- Kęsik J., *Naród pod bronią. Społeczeństwo w programie polskiej polityki wojskowej 1918–1939*, Wrocław 1998.
- Kilian S., *Myśl edukacyjna Narodowej Demokracji w latach 1918–1939*, Kraków 1997.
- Kornecki J., *Wychowanie narodowe*, „Myśl Narodowa” 1930, nr 32.
- Kwasieberski W., *O naczelnny ideał nacjonalizmu polskiego*, „Ruch Młodych” 1936, nr 12.
- Kwasieberski W., *Podstawy narodowo-radykalnej przebudowy szkoły polskiej*, Warszawa 1937.
- Kwasieberski W., *Wytyczne ideowe i organizacja wychowania narodowego*, „Ruch Młodych” 1936, nr 4.
- Lemiesz, *Życie i szkoła, cz. I*, „Gazeta Warszawska” 1923, nr 147.
- Maj E., Dawidowicz A. (red.), *Prasa Narodowej Demokracji. Prasa lokalna, regionalna, środowiskowa*, t. 4, Lublin 2013.
- Maj E., Dawidowicz A. (red.), *Prasa Narodowej Demokracji. Publicyści*, t. 3, Lublin 2012.
- Maj E., *Komunikowanie polityczne Narodowej Demokracji 1918–1939*, Lublin 2010.
- Meller A., Tomaszewski P., *Życie i śmierć dla narodu. Antologia myśli narodowo-radykalnej z lat 30. XX wieku*, Warszawa 2011.
- Paruch W., *Między wyobrażeniami a działaniami. Wybrane aspekty przedmiotowe badań politologicznych nad myślą polityczną*, „Polityka i Społeczeństwo” 2004, nr 1.
- Paruch W., *Myśl polityczna – refleksje metodologiczne o pojęciu*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 1999, Sectio K: Politologia, Vol. VI.
- Pietrzak W., *Kultura duchowa a perspektywa wojny*, „Kultura i Wychowanie” 1939, z. 2.
- Rezmer W., *Nauczanie przymusowe w Wojsku Polskim w okresie międzywojennym i jego rola w kształtowaniu propaństwowych postaw poborowych [w:] Wychowanie a polityka. Tradycje i współczesność*, W. Wojdyło, M. Strzelecki (red.), Toruń 1997.
- Strzelecki M., *Wizje wychowania społecznego w polskiej myśli politycznej lat 1918–1939*, Bydgoszcz 2008.
- Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa*, Dz.U. 1924, nr 79, poz. 766.
- Wakar W., *Nauczyciel wychowawców*, „Myśl Narodowa” 1926, nr 7.
- Wojdyło W., *O polityce siły bez gwałtu w interpretacjach myśli politycznej obozu narodowego 1918–1939 [w:] Fundamentalizm i kultury*, M. Szulakiewicz, Z. Karpus (red.), Toruń 2005.
- Wojdyło W., *Stanisław Grabski (1871–1949). Biografia polityczna*, Toruń 2004.
- Zarzecki L., *O głównych postulatach wychowania narodowego*, „Przegląd Wszechpolski” 1924, nr 6.

Zarzecki L., *O zagadnieniach wychowawczych w Polsce współczesnej, cz. I*, „Przegląd Wszechpolski” 1922, nr 5.

Zarzecki L., *Znaczenie szkoły fachowej* [w:] *Wychowanie narodowe. Studia i szkice*, Z. Wasilewski, W. Wąsik (red.), Warszawa 1926.